

NYELVVÁLTÁS ÉS EGY CSALÁDI VÁLLALKOZÁS SZELEKTÍV FOLYTATÁSA¹

Sprachwechsel und die selektive Fortsetzung eines Familienprojekts

Theodor és Richárd Biberauer több szempontból is érdekes esetet képviselnek a generációváltás kérdéseinek vizsgálatában. Egy családi vállalkozáson belül lezajlott nyelvcsere-ről van szó, egy olyan intézmény keretein belül, melynek létrejöttében a nyelviség nagy szerepet játszott. Felvetődik a kérdés, hogy ez a váltás mennyiben jelentett törést. Miért következett be egy olyan családban, amely a század közepén, éppen nyelvbeli különbségek által motiválva, több német nyelvű intézmény megalapításában is közreműködött? Milyen jelentőséggel bírt ez az érintettek életében? Mivel ez a „családi vállalkozás” vallásos jellegű volt, és egy különleges közösséggel állt kapcsolatban, amely áhítatosságával még a korabeli református magyarságon belül is szokatlan csoportosulásnak számított, ez az eset egyszerre ad betekintést egy miliő történetébe és lényegi attitűdjébe. Végeredményben sem az apa, sem pedig a fiú személyes kapcsolatában, sem pedig a két generáció gondolkodásmódjában nem figyelhető meg változás – a szemlélet megmaradt, a nyelv változott. A fiú vitte tovább az apa egyik vállalkozását, természetesen már nagyobb hozzáértéssel. Az alapításkori szellemiség tovább élt a későbbi korviszonyoknak megfelelő formában. A nyelvcsere valójában a város átalakult nyelvi közegére adott reakció volt, ugyanakkor a közvélemény és a politika hatásának következtében ez jelentette az egyetlen formális megoldást. E megoldás fejlődésének menetével kapcsolatban apa és fiú egy véleményen voltak. A kiindulópontot mindkettőjüknél a személyes – illetve mindkettőjük nézeteiben fellelhető – vallási élet képezte. Ez esetben tehát a „közös ügy” és az igyekezet egy olyan magatartást eredményezett, mely a cél érdekében lehetővé tette egy másik nyelv használatának elfogadását, illetve a kérdés másodlagosként való kezelését. A generációváltás során eltűnt a polgári foglalkozás és a vallásgyakorlás által nyújtott beilleszkedési lehetőség. Ezek helyébe a vallással való hivatásos foglalkozás lépett a lelkeszség keretein belül.

Kulcsszavak: nyelv váltás, családi vállalkozás, Biberauer Theodor és Richárd, diakoniszsa-ügy

Biberauer Theodor és Richárd esete több szempontból is alkalmas példát jelent ún. generációs problematikák vizsgálatához, noha az egyes nemzedékek belső egységének, tapasztalatának és jellemző gondolkodásmódjának megismerésére.

¹ A Hajnal István Kör 2007-es nyíregyházi konferenciáján tartott előadás bővített változata. Megjelenik a készülő konferenciakötetben: *Generációk a történelemben. A Hajnal István Kör nyíregyházi konferenciája 2007.* Szerk. Láczy Magdolna. 345–356.

réséhez az egyéni eset nyilvánvalóan nem nyújt elegendő alapot. Megfigyelhetők azonban egy sajátos 19. század végi generációváltás folyamatai: hatóerőinek társadalom- és művelődéstörténeti aspektusai. Ez utóbbi annál inkább, mivel a generációváltás egy családi vállalkozáson belül egyúttal nyelvváltást is jelentett. Nemcsak a magyarországi német családon belül történt nyelvcsere, de egy olyan vállalkozás területén is, amelynek a létrejöttében és korábbi működésében fontos szerepe volt a nyelviségnek. Mennyire volt tehát szakadás ez a nyelvváltás? Miért került rá sor egy olyan családban, amely még a század második felében is, épp a nyelvi különbözőség által motiválva, több német nyelvű intézmény létrejöttében működött közre? Vajon volt-e benne nemzedéki konfliktus, felszabadulási kísérlet a tekintélyes apa hatalma alól? Vajon a nyelvváltás szükséges-e a kisebbségi léthelyzetből való kilépéshez? Egy olyanból, ami egyébként választott feladataik teljesítését megakadályozta volna? Vagy még a fiú foglalkozásválasztása is a nyelvi és társadalmi beilleszkedés egyik módja volt?

Esetünkben a viszonylag gazdag forrásanyag lehetőséget ad egy ilyen, polgári-alkalmazotti, ugyanakkor asszimilálódó magyarországi német miliőben zajló, az apa és fia viszonyában nemzedékváltással párosuló nyelvváltást nyomon követni. A családi „vállalkozás” vallásos jellegű és egy sajátos, a maga vallásfelfogásával és szigorú kegyességével a korabeli magyar protestáns többségtől különböző református közösséghez kapcsolódik, ugyanakkor e miliő történetéről és alapvető beállítottságáról is adatot szolgáltat.²

² A forrásokról és feldolgozásuk állásáról: Az egyes intézményekről a korabeli hivatalos publikációik – évkönyvek, korabeli évfordulókra írt történeteik – nyújtanak alapinformációt. A német ref. filiáról: Erster Jahresbericht des provisorischen Vorstandes der sich bildenden deutsch-reformirten [sic] Gemeinde in Pest-Ofen [...]. Pest (Wodianer) 1861; Zweiter Jahresbericht der sich bildenden deutsch-reformirten [sic] Gemeinde in Pest-Ofen. Pest (Wodianer) 1862, stb.; Feier der Grundsteinlegung der Kirche der deutschen reformierten Filialgemeinde in Pest... Pest (Hornyánszky) 1870 stb. A Bethesda-kórházról: Erster Jahresbericht des Krankenhauses „Bethesda“ der deutsch-reformirten Filialgemeinde in Pest. Pest (Hornyánszky und Träger) 1867; Zweiter Jahresbericht des Krankenhauses Bethesda der deutschen reformirten Filialgemeinde in Pest. Pest (Hornyánszky und Träger) 1868 stb.; utolsó: 39ster Jahresbericht des Diakonissen-Krankenhauses Bethesda in Budapest. 1904. Budapest (Hornyánszky) 1905. Sem a filiáról, sem a Bethesdáról nem maradtak fel korabeli kéziratos anyagok, pl. presbitériumi, ill. vezetőségi jegyzőkönyvek. – A legényegylet csak töredékesen megmaradt anyagából: A budapesti iparosképző egyesület alapszabályai. Statuten des protestantischen Handwerker-Bildungs-Vereins in Pest-Ofen. Pest (Hornyánszky és Träger) 1868 [magyarul és németül]; A budapesti Iparosképző Protestáns Egyesület módosított alapszabályai. Budapest (Spatz) 1907; Jahresbericht des Buapester Protestant. Handwerker-Bildungs-Vereins, der 19. Generalversammlung erstattet durch den Ausschuss am 11. Juni 1878./ A Budapesti Iparosképző Protestáns Egyesület választmányának évi tudósítványa. Budapest (Hornyánszky) 1878 stb. Az árvaegyletről: Verein zur Versorgung evangelischer Waisen in Pest. Bericht des Comité's, vorgelegt in der Generalversammlung vom 29. März 1859. Pest (Druck von Johann Herz) 1860; illetve: Evangéliumi árvákat ápoló egyesület. Évi tu-

Az első vizsgálati pontot a Biberauer család története és nyelvi helyzete, valamint Biberauer Theodor vallásos és civil társadalmi vállalkozásai képezik. A második pont fia, Richárd hivatalba lépése és a vele járó nyelvváltás konkrét

dósítása a bizottmányoknak, előadva a folyó évi mártius 29-én tartott közgyűlésen. Pest (Wodianer F.) 1860; stb.; majd: Az ágostai és helvét hitvallású ev. országos árvaegylet választmányának 1866. évi tudósítványa. Előadva az 1867-ik évi márcz. 27-én tartott közgyűlésen. Pest (Hornyánszky és Träger) 1867 stb., majd: A budapesti Prot. Orsz. Árva-Egylet választmányának 1874. évi tudósítványa. Előadva az 1875-ik évi márczius hó 24-én tartott közgyűlésen. Pest (Hornyánszky) 1875 stb; majd: A Protestáns Országos Árvaegylet választmányának ötvenhatodik [56.] évi jelentése az 1914. évi működéséről. Budapest (Hornyánszky) 1915. Régebbi feldolgozások: Bucsay Mihály: Seit 120 Jahren: Deutschsprachige Reformierte Gemeinde in Budapest. Ein Blick in ihre Geschichte. 1979; Falvay Antal: A Budapesti Iparosképző Protestáns Egylet félszázados történetének vázlatja. 1859–1909. Budapest (Hornyánszky) é. n. (1909); Brocskó Lajos: A budapesti Protestáns Országos Árvaegylet és árvaházának története. 1859–1895. Hazánk ezeréves fennállásának emlékére az egyesület igazgató választmányának megbízásából írta – a Protestáns Országos Árvaház igazgatója. Budapest (Hornyánszky) 1896; uő: A Protestáns Országos Árvaház félszázados munkája és jubileuma 1859–1909. A Protestáns Országos Árvaház ötvenéves fennállásának emlékére. Budapest (Hornyánszky) 1909. Újabbban egyes intézmények történeti feldolgozására is sor került. A főváros református intézményeiről a Kósa László kiadta tanulmánykötet nyújt áttekintést. (Reformátusok Budapesten. Szerk. Kósa László. I–II., Budapest (Argumentum) 2006). Egyes, itt érdeklő intézményekről: Géra Eleonóra Erzsébet: Az Országos Protestáns Árvaegylet és árvaháza. Uo., II., 917–942; uő.: A Bethesda kórház és a Filadelfia-diakonisszák. Uo., II., 943–998; valamint uő.: Református karitatív intézmények a magyar fővárosban 1850–1952. Diss., ELTE (Budapest), Művelődéstörténeti Program, 2006. A Biberauer-családról: Kovács Abrahám: A Biberauer (Bodoky) család története. In: Reformátusok Budapesten... 2006, I, 687–709; Csanády Andrásné Bodoky Ágnes: Bodoky Richárd (1908–1996) élete és munkássága. Uo., I, 637–649. Továbbá a családi események néha elég regényes menetét egy későbbi családtag, Theodor egyik dédunokája is feldolgozta. Bodoky Richárd „családtörténet”-nek nevezte művét, ami dokumentációs regénynek tekinthető. (Bodoky Richárd: Jövevények és vándorok. Családtörténeti töredékek. I. Budapest 1996; II. (1860–1870). Budapest 1997.) A „Reformátusok Budapesten“ c. kötet szerzői is gyakran az ott közölt információkból indultak ki. Bodoky forrásanyaga, egy élő hagyomány mellett, amibe belenőtt, egy családi magángyűjtemény volt, amely korabeli dokumentumokból, elsősorban levelekből áll. Ez a hagyaték ma is a család birtokában van. Köszönöm Csanády Andrásné Bodoky Ágnesnek engedélyét a Biberauer–Bodoky-hagyaték átnézésére, egyes dokumentumok kutatási célokra való felhasználására. Az ott lévő gazdag anyagból eddig csak Theodor és Richárd levelezésének egy részét állt módomban érdemben áttekinteni. Az itt bemutatott eredmények elsősorban az apa–fiú levelezésére épülnek, gyakorlatilag a meglévő, Richardtól származó levelekre, azoknak a nyolcvanas és kilencvenes években keletkezett részére. Emellett a Theodor és húga, Hermine közti levelezés került elemzésre. Más dokumentumok a budapesti zsinati levéltárból és Kaiserswerthben (Fliedner-Kulturstiftung Kaiserswerth, a következőkben: FKK) kerültek elő. Ott is az elemzés egyelőre a válságos 1903–1904-es évekre vonatkozó anyagokra koncentrálódott. Ezek a levelek és dokumentumok részben a Bodoky-féle dokumentációs regényt is kiegészítik; egyes fejleményeket, motivációkat más megvilágításba is helyeznek.

lezajlása. Végül pedig a nyelvváltás szubjektív értelmezésének elemzésére kerül sor apa és fia viszonyában.

Theodor Biberauer Grazban született, s ott nőtt fel több testvérével együtt, mivel Kőszegről származó apjuk, Michael Biberauer, mint fiatal lutheránus lelkész – a türelmi patens után az osztrák evangélikusok közt fellépett lelkészhiány enyhítésére, egyfajta „Entwicklungshelfer”-ként – ott vállalt állást.³ Családjá nyelve a német volt, így ez lett fiának, az 1829-ben született Theodornak is az anyanyelve. Theodor a grazi Johanneumban tanult, vasúti mérnök lett, és viszonylag korán, 1853-ban, az épülő indóházban, a későbbi Nyugati pályaudvaron kapott vezető beosztást. Ott dolgozott nyugdíjaztatásáig, egyre magasabbra emelkedve a ranglétrán. Budapesten halt meg 1913-ban.⁴

Az ötvenes évek elején Pesten a német református filia alapításában működött közre, amely hivatalosan 1863-ban jött létre, valamint egyezményt kötött a Széna téri (ma Kálvin téri) református egyházal.⁵ Amíg a külföldi lutheránusok igényelheték a német evangélikus gyülekezet szolgálatait, addig ez a bevándorló reformátusok számára – a magyarországi református egyház magyar nyelvű lévén – nem volt lehetséges. A filia azonban, ahogyan egy korai konfliktus mutatja, szigorúbb, neopietista magatartást is képviselt.⁶ Ezzel különbözött a két többségi protestáns gyülekezettől. A gyülekezetalapítással párhuzamosan Theodor – más pesti németekkel, illetve bevándorolt külföldi szakemberekkel együtt – legényegyletet is alapított, az elsőt a Monarchiában.⁷ A protestáns árvaegylet alapítását is ő indította el. A legényegylet – viszonylag korán – vallásos

³ Michael Biberauer, Kőszeg 1791–Kőszeg 1859, felesége Maria Wilhemina Wels, Pápa 1804–Kőszeg 1886. Gyermekük: Wilhem Theodor, Graz 1829–Budapest 1913, Sophie (1831–1895), Auguste (1833–1895), Hermine (1844–1868). L.: Bodoky 1996, Kovács 2006, Csanády Andrásné Bodoky Ágnes 2006 (mint az 1. lábjegyzetben).

⁴ Pályájáról a hatvanas évekig: Bodoky 1997. További források a Biberauer–Bodoky-hagyatékban.

⁵ Erster Jahresbericht ... 1861; Zweiter Jahresbericht ... 1862; Bucsay 1979, 6–10 (mint az 1. lábjegyzetben); Statut zur Regelung der inneren Angelegenheiten der deutschen ev. ref. Filialgemeinde in Budapest. Budapest (Hornyánszky) 1904; újabban: Géra: Református karitatív intézmények... 206 (mint az 1. lábjegyzetben).

⁶ Van Andel: Predigt. In: Erster Jahresbericht ... 1861, 3–19; Adr. van Andel, Dr. E. de Lambert, A. Meyer, Th. Biberauer, Wilh. Jurany: Denkschrift an unsere evangelischen Glaubensgenossen in Deutschland und der Schweiz. Pest 1860. (3 számozatlan oldal, található pl.: Ráday Levéltár D/7), 3., 1.; Géra: Az Országos... 2006, 918 (l. 1. lábj.); e szellemről és háttéréről, a két nagy városi protestáns egyházal összehasonlítva: Juliane Brandt: Soziale Erfahrung, Gemeinschaftsbildung und Frömmigkeitsstile: Die deutschen und die ungarischen Reformierten in Pest und Buda im 19. Jahrhundert. *Jahrbuch für deutsche und osteuropäische Volkskunde* 47(2005), 123–156.

⁷ (Szerző nélkül): Der evangelische Gesellenverein in Pest I–IV, I. Evangelisches Wochenblatt [EvWBI]. 3. évf., 12. sz., 24. März 1859, 180–184; II. 13. sz., 31. März 1859, 200–202; III. 14. sz., 7. Apr. 1859, 225–227; IV. 15. sz., 14. Apr. 1859, 233–237, 180; Falvay 1909 (mint 1. lábjegyzet).

egyletből társasággá és szakmai továbbképzést nyújtó szakegyesületté vált, sőt, kimondottan felekezet feletti módon működött.⁸ Az árvaegylet és az általa alapított, illetve működtetett árvaház sikersztori lett – bár már a kezdet kezdetén a két többségi gyülekezet vette át az irányítást.⁹ Theodorék elítélték ezeknek „felületes szellemét” (oberflächlichen Geist).¹⁰ A harmadik, Theodorék kezében maradt alapítvány a Bethesda-kórház volt, ahol – mint szakszemélyzet és mint az alapítók szellemiségének garanciája – diakonisszák dolgoztak.¹¹ Őket Kaiserswerthből, a Theodor Fliedner vezette híres rajna-vidéki német anyaházból hívták Magyarországra.¹² A kórház sokáig orvosi szempontból és műszakilag is nagyon korszerű volt. A kilencvenes évek felé azonban hanyatlani kezdett, s a századfordulón már a válság egyértelmű jelei léptek fel. Ezután került sor a kórház átvételére két lépésben egy magyarországi és magyar nyelvű – időközben Theodor fia által életre hívott – diakonisszaegylet révén.¹³ Ez megint új lökést adott az intézmény fejlődésének. Ekkor került tehát sor az említett nyelváltásra, amely külső formájában is egyfajta átvételre hasonlított.

Theodor Biberauer 1872-ben született fia, Richárd, éppúgy, mint egyetlen öccse, Tivadar, hitét hivatássá fejlesztette: református lelkész lett.¹⁴ Nénje, Irma

⁸ A gyorsan az eredeti szűk programtól eltávolodó időtöltésről l. az évi beszámolókat, pl. A Budapesti Iparosképző Protestáns Egylet választmányának évi tudósítványa előterjesztve a 24-ik évi közgyűlésének, 1884-ik April hó 30-án. Budapest (Carl Müller) 1884, 4; 1910, 4, 2; erről kritikusan: Forgács Gyula: Belmisszió és cura pasztorális. Pápa 1925, 208. A tagok felekezetiileg nagyon vegyes összetételéről: A Budapesti Iparosképző 1878, 13; illetve 1884, 3.

⁹ L. az Árvaegylet alapításakor zajló vitákat: (Szerző nélkül): Verein zur Versorgung evangelischer Waisen in Pest. EvWBl 1860 10. sz., 8. März, 170–178, kül. 171; (Szerző nélkül): Der Verein zur Versorgung evang. Waisen. In: EvWBl 1860 14. sz., 5. April 1860, 227–230, kül. 228, továbbá: 229. Visszatekintésben: Brocskó: A budapesti protestáns... 1896, 5, 6–9. Továbbá: Géra: Az Országos... 2006, 918.

¹⁰ L. az Árvaegylet alapításakor zajló vitákat (előző l. lábjegyzet), valamint Brandt: Soziale Erfahrung... 2005 (mint az 1. l. lábjegyzetben).

¹¹ L. az évi beszámolókat (1. l. lábjegyzet), Forgács 1925, 204–205, Bodoky II. 1997, újabban Géra: A Bethesda... 2006.

¹² Fliedner életművéről mindmáig alapvető mű: Martin Gerhard: Theodor Fliedner. Ein Lebensbild. I.–II. Düsseldorf-Kaiserswerth (Diakonissen-Anst.) 1933, 1937. A Fliedner és más, szintén a női diakónia területén dolgozó kortársak felfogásában fennálló különbségekről, különösen az eltérő hivatás- és közösség-konceptióikról Jutta Schmidt: Beruf: Schwester. Mutterhausdiakonie im 19. Jahrhundert. Frankfurt – New York (Campus) 1998.

¹³ 39ster Jahresbericht des Diakonissen-Krankenhauses Bethesda in Budapest. 1904. Budapest (Hornyánszky) 1905, Bodoky Richárd – Csanády Andrásné Dr. Bodoky Ágnes: A Bethesda. Az első magyar diakonissza kórház története. 1866–1951. Budapest (Filadelfia Diakonissza Egyesület) é. n.; Géra: A Bethesda ... 2006, 952–955.

¹⁴ Biberauer Richárd: 1872–1939; Biberauer Theodor: 1865–1876, Tivadar: 1879–1933. Egyéb testvérek: Irma (1867–1945), Hermine (1871), Margit (1873–1967), Olga (1875–1952).

viszont Szabó Aladárhoz, a magyar belmisszió egyik fontos személyiségéhez, míg másik néneje, Margit, Kováts Lajos lelkészhez ment feleségül.¹⁵

Biberauer Theodor egyik fontos tulajdonsága és különállásának alapja – a német anyanyelv mellett – a nagyon szigorú, felvilágosult szellemiségű vallásossága volt. Ez a vallásosság pl. az árvaegylet alapítása körüli vitákban, erre vonatkozó nyílt leveleiben is megmutatkozott. Ez nem jelentett feltétlenül kontinuitást apja, Michael Biberauer nézeteivel, aki szintén lelkész volt. Sem húgai, sem pedig anyja nem képviselte ezt a szellemiséget.¹⁶ Apja, aki Jénában tanult, és a híres Wimmerrel is váltott néhány levelet, inkább a magyarországi pietizmus praktikus szellemét képviselte, még a maga osztrák vállalkozásában is – vagy talán épp abban.¹⁷ Theodor életében nem fogható meg az a pont, amikor egyedi magatartása kialakult. Esetleg 1848-as élményeihez, a forradalom leveréséhez és az azutáni korszakhoz kapcsolódhatott. Húga, Hermine, aki segítő családtagként egy háztartásban élt vele – befolyása alatt, főleg apjuk halála után – hasonló irányban fejlődött. 1863-ban Kaiserswerthbe ment, ahol diakonissza lett; 1868-ban Bejrútban halt meg egy korábban szerzett tüdőbaj következményeként.¹⁸ Felesége esetében viszont felismerhető a vallásos fordulat, az öntudatra ébredés, a személyes megtérés pillanata. Marie Pospesch katolikusként nőtt fel s egy, a filiában hallgatott prédikáció befolyása alatt vallási fordulatot tett („megtért”), és a filiához csatlakozott.¹⁹ Theodor, akinek első felesége szülésben halt meg, e halálesetet követően viszonylag hamar feleségül vette Marie-t.²⁰

¹⁵ Szabó Aladár (1862–1844), művei egyebek mellett: Új óramutató. Budapest 1894. Kovács Lajos: 1876–1921.

¹⁶ Ezt különösen a Theodor és Hermine közötti 1863–1868-i levelezés, annak gyakori kritikái megjegyzései mutatják.

¹⁷ Előbb Arriachban volt lelkész, onnan hívták Grazba. Grazban a gyülekezet alapítása, majd templomának építése – 1824 még a türelmi pátens előírásai szerint, 1853-ban majd látványosan hagyományos templommá átalakítva – az ő műve (Bodoky I. 1996, 56–63., a gyülekezet honlapján: <http://www.evangel-graz-heilandskirche.at/geschichte.html>). Bodoky Johann Jakob Stolz és Johann Jakob Hesse befolyását látja benne (u. o., 64–65).

¹⁸ Hermine Biberauer: Mein Lebenslauf. 28. März 1863. [A kéziratok leírása, dátumozása itt és a következőkben a megfelelő anyag nyelvén történik meg.] Kaiserswerth, Fliedner-Archiv. Bestand Schwesternakten, 1271. Magyarul: Bodoky II. 1997, 22. Magatartásáról, életútjáról a bátyjával folytatott levelezése is ad felvilágosítást. Az egyháztörténetileg is érdekes levelezés kiadása előkészítésben van (szerk.: Juliane Brandt, terv: München 2008).

¹⁹ Theodor Biberauer in Pest an Hermine Biberauer in Kaiserswerth, 09. April 1864, 2–3. (Magyarul: Bodoky II. 1997, 44.)

²⁰ 1864. szept. 29. Az ismerkedésről és az esküvőre készüléstről: Theodor Biberauer in Pest an Hermine Biberauer in Kaiserswerth, 25. Juli 1864, 1–3.; az esküvőről: Theodor Biberauer in Pest an Hermine Biberauer in Kaiserswerth, 23. September 1864, 1–2. (Bodoky II. 1997, 60–61.).

Richárd 1872-ben Theodor és Marie negyedik gyermekeként látta meg a napvilágot, a második volt, aki megérte a felnőttkort. A másik felcseperedett fiú is ebben a nagyon szigorú, néha kemény, mindenesetre nagyon komoly szellemben nőtt fel. Már a Felsőlovón töltött 1887/88-as iskolaév alatt hazaküldött levelei is erről tanúskodnak.²¹ Bennük az események elmondása gyakran vallásos eszme-futtatást is jelentett.

E téren alkotott elvei azonosak voltak apjáéival. A német nyelv továbbadása ezzel szemben nehézségekbe ütközött. Mind az idősebb, még gyermekkorában elhunyt bátyja, Theodor, mind Richárd gyorsabban és könnyebben tanult meg magyarul beszélni.²² A levelekből közvetve kiderül, hogy a magyarul is tudó környezet és a magyar személyzet is hozzájárult ehhez. Richárd Felsőlovóról inkább magyarul írt haza, e nyelven könnyebb volt kifejeznie magát.

A vallást viszont hivatásául is választotta. A magyar nyelvű református egyházban magyar nyelvű képzést is kapott²³; amennyiben az országban akart maradni, mert – miképp levelei tanúskodnak róla, szeretett itt lenni –, ez szükséges volt. Ebben a többségi (magyar) egyházban szigorú vallásfelfogásával is kisebbségben volt, szemben az uralkodó liberalizmussal akkor is, ha Budapesten a késő

²¹ Felsőlovóról 14 német (összesen 52 oldal) és 23 magyar (89 oldal) datálható levelet küld haza, ezek mellett még két másik levelet és egy üdvözlőlapot, szintén magyarul. A német levelek majdnem kivétel nélkül a karácsony előtti időből származnak, ahol német nyelvűekkel váltakoznak. 1888. feb. 10–én pl. azt írja: „Én még nem tudom biztosan, hogy mikor írhatok Prediger úrnak, és milyen nyelven? Valószínűleg magyarul írok, mert az én német nyelvi ismereteimmel előállani egy kis merészség volna.” (Biberauer Richárd mindine, 1888. feb. 10., 3–4). Vagy: „König úrnak ép úgy Gladischefs[kly] úrnak még mindig nem írhattam, mert nem tudom hogy szólítsam meg, se az egyiket, se a másikat. Kérnélek benneteket megegyeszer, hogy ezt megírdátok, mert én titulációkban különösen [sic] a németben egészen járatlan vagyok.” (Biberauer Richárd szüleinek, 1888. 03. 19. 4.)

²² Theodor ír Herminének kisfia fejlődéséről: „[...] mit dem Sprechen geht es noch schwer jedoch lernt er nur ungarisch und versteht schon alles”. (Theodor Biberauer in Pest an Hermine Biberauer in Beirut, 9. Februar 1867, 3) Marie beszámolója egy bártfai kirándulásról: „Wir ließen die Wagen holen u. setzten uns 9 Personen auf den Einen, während der andre auf die Zurückgebliebenen wartete. Es regnete ziemlich wir wurden aber doch nicht naß. Der Th. schlief auf meinen Armen ein, u. sagte nur immer im Schlafe, többé nem a vízbe. Wir lachten Alle, u. kamen glücklich nach Hause.” (Marie Biberauer in Bartfeld an Theodor Biberauer in Pest, 5. August 1868, 3. Maria a magyar és német beszédet, még a személyneveket is, írásban is jelezte: általában gót betűkkel írt, fia mondasát éppúgy, mint a magyar személyneveket – pl. „Dr. Bakody” – latin betűvel.) Ganz Abrahám özvegyének írt levele alá kisfia is írni óhajt valamit – amit magyarul tesz meg. „[Theodor:] Édes Ganz néni, a Theodor most neked ír, és aba a kis levélbe, sok csókokat küld neked, a nagymamának, Fani és Finneneninek és az Annának és Irmának is. Sok szerelemmel maradok a Te hű Theodor. [Marie:] Er wollte durchaus einige Zeilen schreiben.” (Marie Biberauer in Bartfeld an Josephine Ganz in Pest, 5. September 1868, 4.)

²³ Biberauer Richard Főiskolai Bizonyítványa. Ref. Theol. Akad. Budapest, 1896. okt. 6. (Biberauer-Bodoky-hagyaték).

nyolcvanas évektől egyesek, pl. sógora, Szabó Aladár, már a belmisszió értelmében gondolkodtak.²⁴ A budapesti teológiai akadémia elvégzése után és egy rövid hitoktatói tevékenységet követően 1897/98-ban egy szemeszterre Edinburghba ment. Feltételezhető, hogy ott további teológiai képezést kapott. Levelei²⁵ azt mutatják, hogy még nem tudott túl jól angolul, csak a félév vége felé sajátította el a nyelvet annyira, hogy úgy-ahogy társalogni tudjon, és az órákat is megértse. Edinburghba érkezve azt közölte édesapjával, hogy jól van. „Freilich ging es mir noch viel besser, wenn die Sprachverwirrung in Babel nie stattgefunden hätte. So muß ich mich aber recht abplagen daß mich die Leute hier verstehen.”²⁶ A New College-ban tartott órákat egyébként naponta szorgalmasan látogatta. „A new-collegban (theologia) 4 órát hallgatok naponként. Ugyanazokat a tanárokat hallgatom, akiket Vásárhelyi.”²⁷ Hogy milyen kín négy óra hosszat ülni s a levegőbe bámulni, azt nem szükséges leírnom”, írja az édesanyjának.²⁸ Inkább az volt rá hatással, amit látott, és amit megnézett Edinburghban: egyes belmissziós, illetve evangelizációs intézmények és módszerek, amelyekről részletesen beszámolt szüleinek írt leveleiben.²⁹ Ezekhez különböző ifjúsági egyletek tartoztak, az általuk, de egyéb laikusok által tartott bibliaórák, illetve gyermekistentiszteletek, nőegyletek, egyáltalán az egyes gyülekezetekben működő egyletek sokfélesége, az istentisztelet előtt külön tartott „prayer meeting”-ek, de éppúgy a lelkészek részvétele a gyülekezet sokféle aktivitásában, ezek irányításában és

²⁴ Koncz Sándor: Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása. Debrecen (Csuka L. könyvny.) 1942, kül. 98–108, Kósa László: Szabó Aladár és az Új óramutató. In: Reformátusok... 2006, 511–522.

²⁵ Németül most már csak akkor írt, ha egyedül az apjához fordult, pl. mert az valahol úton volt. Az anyjának és mind a két szülőnek most már kizárólag magyarul írt.

²⁶ Richárd Biberauer Edinburghból Theodor Biberauernek Budapestre, 1897. nov. 4., 1. L. tovább Richárd Biberauer Edinburghból Marie Biberauernek Budapestre, 1897. nov. 14., 2; Richárd Biberauer Edinburghból Marie és Theodor Biberauernek Budapestre, 1897. nov. 23., 1 stb.

²⁷ Valószínűleg Vásárhelyi József ref. lelkész, Ráckeve 1868–Makád 1904. A teológiát 1893-ban Budapesten végezte, 1896-ban ment ki Edinburghba. (Zoványi, Jenő: Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk. Ladányi Sándor. 3. kiad. Budapest (A Magyarországi Ref. Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya) 1977, 679.

²⁸ Richárd Biberauer Edinburghból Marie Biberauernek Budapestre, 1897. nov. 13., 2. Még decemberben is panaszkodik: „Immár decz. 18.-a van, s én még most se tudok türhetően angolul beszélni.” (Richárd Biberauer Edinburghból Marie és Theodor Biberauernek Budapestre, 1897. dec. 18., 1) Csak márciusban érzi végre, hogy már az előadásokat is érti. (Richárd Biberauer Edinburghból Marie és Theodor Biberauernek Budapestre, 1898. márc. 08., 2.)

²⁹ Már a szövegkontextus is szemlélteti helyzetét: „A beszédet akkor este a leghíresebb és leggazdagabb edinburghi papok egyike, dr. White tartotta. Én nem sokat értettem belőle de úgy mondják kitűnő volt. Engem csak a Moody-féle szép énekek gyönyörködtettek. [...]” (Richárd Biberauer Edinburghból Marie és Theodor Biberauernek Budapestre, 1897. dec. 12., 6.)

támogatásában.³⁰ Nagy benyomást tett rá az evangelizációs istentiszteleteken a kórus zenekari kísérete.³¹ Ezenkívül viszonylag keveset lát a skót világból: főleg az iskola patrónusaihoz és azok ismerőseihez ment látogatóba, vasárnapként pedig először kétszer, majd háromszor istentiszteletre. „Its good for your spirit”, ajánlották neki.³²

A 19. század „szociális kérdésének” meg nem értésében, még ott Edinburgh-ban és Glasgow-ban is, a modern ipari világ gócpontjaiban is, szintén egyetértett apjával. Mindenütt az önhibából okozott Wichern-féle „természetes szegénységet” látta, melyen evangelizációval, a vallás igazi megértéséhez juttatással kellett segíteni.³³ Így apa és fia levélváltása is a legszorosabb kapcsolatról és teljes egyetértésről tanúskodik. Gyónni valója egyébként nem volt, kivéve olykor a véletlen társasági kontaktust „felületes”, „világias gondolkodású” emberekkel. Egyéb utazásai később Svájcba is elvezették. Bernben ismerkedett meg leendő feleségével, az ottani diakonisszaház lelkészenek a lányával, Márta Vischerrel. Mielőtt elvette, még két vidéki helyen volt segédlelkész, majd 1899-től – első alkalommal – a Bethesda Diakonisszaház újonnan létrehozott lelkészi állását töltötte be.

A Bethesda akkor már nem egészen abban az értelemben működött, ahogyan apja az alapítás idején elképzelte, és ahogyan arról a hatvanas években Herminének is beszámolt. A régebbi szakirodalom arra utal, hogy a ház kaiserswerthi diakonisszákkal működött, mert a magyarországi regrutáció nehézségekbe ütközött³⁴, noha voltak jelentkezők Magyarországról is. Az első évtizedekben problematikus volt a jelentkező német lányok vallásos magatartása, a hiányzó szolgálatethosz és engedelmesség.³⁵ A jelentkezők száma is folya-

³⁰ Richard Biberauer Edinburghból Marie és Theodor Biberauernak Budapestre, 1897. dec. 1., 7; 1897. dec. 12., 2, 3–6, 8; 1897. dec. 27., 3–4.

³¹ „Valóban nagyszerű gondolat! Harmonium, zongora, hegedű, fuvola, gordonka, nagybőgő s egy jól szervezett vegyes énekkar, a melynek tagja – legalább túlnyomórészben – mind az úr iránti szeretetből működnek közre. Mennyire emeli ez az istentisztelet szépségét! [...] Ezen az estén feltettem magamban, hogy mikor hazamegyek, ismét előveszem a hegedűmet. Csak épen azért, hogy az énekeket legalább tudjam kísérni.” (Richard Biberauer Edinburghból Marie és Theodor Biberauernak Budapestre, 1897. dec. 12., 6–7.)

³² Richard Biberauer Edinburghból Marie Biberauernak Budapestre, 1897. nov. 14., 2–3.

³³ Az edinburghi szegénységről jegyzi meg: „Az edinburghi szegény nem azért szegény, mert nem keres semmiféle vagy nem keres elég pénzt, mint például a budapesti szegények, mert pénz volna itt elég. A legkisebb munkát is drágán megfizetik. Az itteni szegénységnek az egyedüli oka az, hogy a férfi is, meg az asszony is tisztára megissza mind azt a sok pénzt, a mit keres.” (Richard Biberauer Edinburghból Marie és Theodor Biberauernak Budapestre, 1897. dec. 12., 4.)

³⁴ Forgács 1925, 204–205.

³⁵ Hermine Biberauer in Kaiserswerth an Theodor Biberauer in Pest, 4. Februar 1866, 3–4.; Hermine Biberauer in Kaiserswerth an Theodor Biberauer in Pest, 25. Februar 1866, 2.

matosan lemaradt az elvárásokhoz képest. Az évi beszámolóiban ismétlődtek a belépési felhívások, részben fiatal lányoknak, részben a gyülekezeteknek és lelkészeknek, mint alkalmas kandidátusok egyfajta közvetítőinek címezve.³⁶ A belépők száma a századfordulóig alacsony maradt³⁷, s az elvárt szolgálatethosszal is baj volt.³⁸ Később a jelentkezők magyar anyanyelve is problémát jelentett a német filia számára. Mivel azonban egy háromtagú bizottság vezette a kórházat, s annak polgári foglalkozást is folytató tagjai csak a formális feladatokra szenteltek időt, s a presbitérium csak tőlük kapott jelentést, a mindennapi munkát pedig egy orvos, illetve a vezető nővér irányította, a gondok sokáig nem tűntek fel.³⁹ A gyülekezet lelkészei sem foglalkoztak sokat a kórházzal, kezdetben a skót misszió szolgálatában is álltak, a kilencvenes évek végén szolgálatba lépő lelkész pedig betegeskedett, a munka már így is meghaladta teljesítőképesség-

³⁶ Pl. Zehnter Jahresbericht des Krankenhauses Bethesda der deutschen reformirten Filialgemeinde in Budapest für 1875 und 1876. Budapest (Hornyánszky) 1877, 14.; Dreizehnter Jahresbericht des Krankenhauses Bethesda der deutschen reformirten Filialgemeinde in Budapest für 1880. Budapest (Hornyánszky) 1881, 4–5.

³⁷ A beszámolók szerint 1880-ig összesen csak két jelentkezőt sikerült rekrutálni és sikeresen ki is képezni, 1896-ban is arról számoltak be, hogy csak öt év után megint ketten jelentkeztek, és még öt évig tartott volna, míg végre öten lettek volna. (Dreizehnter Jahresbericht, 5; 31-ster Jahresbericht des Ersten Diakonissen-Hauses in Ungarn Bethesda 1896. Budapest [Hornyánszky] 1897, 3.) Ahogyan a ház lelkésze, a Kölnből érkezett W. Rotscheid, 1904-ben egy hivatalos zárójelentés vázlatában foglalta össze: a 38-éves fennállása alatt a házban csak 35 jelentkezőt képeztek ki, akiknek a fele a kiképzés, ill. felavatás után ki is lépett. (W. Rotscheid: Die Lösung des Kontraktes zwischen Kaiserswerth und Budapest. [Kézirat, vázlat]; FKK, Bestand: Deutsches Kranken- und Diakonissenhaus zu Budapest 1864–1904. Akten und Berichte. 1900–1903., 1. 1.)

³⁸ „Vom Jahre 1883 an meldete sich zwar eine größere Zahl zur Aufnahme, doch fehlte es den meisten an der Hauptbedingung für den Diakonissenberuf: das aus einer völligen Uebergabe an den Herrn kommende innere Glaubensleben, andern mangelte die körperliche Gesundheit, so daß man trotz aller Mühe und Geduld, welche auf deren Ausbildung verwendet wurde, der größere Theil nach längerem oder kürzerem Aufenthalt das Haus verließen, und in einem Zeitraum von zwölf Jahren – Anfang 1885 – konnten wir [...] nur einen Zuwachs von einer Diakonissin und sechs Probeschwestern verzeichnen.” (31-ster Jahresbericht..., 3–4.) „Leider kommt es auch nur zu häufig vor, daß Eltern und Verwandte störend eintreten, und statt des Feuers der Liebe zum Herrn, in den jugendlichen Herzen das Weltliche nähren.” (34-ster Jahresbericht des Diakonissen-Hauses Bethesda in Budapest 1899. Budapest [Hornyánszky] 1900, 4)

³⁹ A kialakult gyakorlatról: Agnes von Ullgren in Budapest an Pastor Zöllner in Kaiserswerth, 5. Sept. 1903, 8.; továbbá Dr. Weiss aus Budapest an Pastor Zöllner in Kaiserswerth, 15. November 1903, 1–3, kül. 3. (Mind: FKK, Bestand: Deutsches Kranken- und Diakonissenhaus zu Budapest 1864–1904. Akten und Berichte. 1900–1903, ill. Agnes Ullgren.)

gét.⁴⁰ Közben egyre jobban eltűnt a kasierwerthi modellhez kapcsolódó fegyelem. Ugyanakkor a fiatal utánpótlás, részben nyelvi nehézségek, részben talán hanyagság miatt, nem kapott komoly szakmai képzést sem.

Richárd Biberauer magyarul tanuló feleségével együtt mindkét problémát – fegyelem és komoly vallásosság, ill. szakmai képzés – igyekezett megoldani. Ez végül eltávolításához vezetett. A diakonisszák – régiak és újak egyaránt – alighanem bepanaszolták a presbitériumnál és a gyülekezet befolyásos tagjainál, ugyanakkor a gyülekezet a nyelvi kérdés nyílt vállalását, az elismerését annak, hogy a magyar újoncoknak magyar nyelvű képzést kellene nyújtani, emellett tanuljanak – csak? – németül –, elutasította. Nekik ez magyarizációnak tűnt. 1903-ban távoznia kellett Richárdnak. Az apa időközben Kaiserswerthbe írt levelei mutatják, osztotta fia felfogását, nemcsak a közben kialakult viszonyok kritikájában és a problematikus jelenségek kiküszöbölésében⁴¹, hanem a nyelvi kérdést illetően is. „Soll unsere Diakonissenanstalt eine Zukunft haben, so ist es unvermeidlich, daß auch Magyarinnen aufgenommen werden. Dies bedingt aber, daß dieselben unbeschadet dessen, daß sie sich die deutsche Sprache aneignen müssen, die Ausbildung in ihrer Muttersprache erhalten, und so fern sie der deutschen Sprache nicht genügend mächtig sind, für sie auch Hausandachten in ungarischer Sprache eingerichtet werden müssen.”⁴² A levelezés vállalásával ugyanakkor segítette neki olyan helyzetben maradni, hogy ő, Richárd, a gyülekezett háta mögött nem lépett kapcsolatba kívülállókcal.

Az új lelkész távozása után segélykérés ment Kaiserswerthbe. Onnan egy kipróbált, kórházvezetésben jártas nőt küldtek, Agnes von Ullgrent, aki májusi érkezése után döbbsent leveleket küldött anyaintézményébe. Nincsen fegyelem, a nővérek vonakodnak dolgozni, főleg a nehéz, általuk alacsonynak tartott munkát nem akarják vállalni, nem foglalkoznak a betegekkel, ehelyett csevegnek, a betegek olvasmányait olvassák stb. „Was soll ich Ihnen, liebe Schwester

⁴⁰ A lelkészekről: Bucsay: Seit 120 Jahren..., 1979, 24. (mint az 1. lábjegyzet); König és Gladischefski szerteágazó feladatairól és ennek kihatásáról a kórház gondozására: Weiss, uo., 2; az 1899 óta a gyülekezetet gondozó Meyeringek betegeskedéséről Ullgren Agnes levelei, kül.: Agnes von Ullgren aus Budapest an Schwester Bertha Kuhr in Kaiserswerth, 3. Aug. 1903, 11. Hasonlóan: Theodor Biberauer: In Angelegenheiten Bethesdas. August 1902. [Kézirat], kül. 1–2. (Mind: FKK, Bestand: Deutsches Kranken- und Diakonissenhaus zu Budapest 1864–1904, uo.)

⁴¹ Theodor Biberauer: In Angelegenheiten Bethesdas, uo., 2. (jobb kiképzés, bensőségesebb kegyesség, fegyelem). Hasonlóan: Theodor Biberauer in Budapest an Pastor Zöllner in Kaiserswerth, 20. Juli 1903.

⁴² Theodor Biberauer: In Angelegenheiten Bethesdas, 4. És folytatva: „Gegenwärtig würde dies aber auf große Schwierigkeiten stoßen und würde meinem Sohn der Vorwurf gemacht werden, er magyarisiere die Anstalt. In Erwägung dessen, daß mein Sohn in seinen Bemühungen bisher so wenig verständnisvolles Entgegenkommen geschweige denn Unterstützung fand, könnte ich seinem Entschluß nicht länger entgegenreten, so schmerzlich sein Scheiden aus der Anstalt besonders für mich wäre.” (uo., 4.)

Bertha, von den Verhältnissen im Hause und die Disziplin [sic] u. den Geist unter den Schwestern sagen”, írja a kaiserswerthi vezető nővérnek, „– es ist so sehr trautig, dass diese armen Kinder so gar nicht wissen was sie wollen und was der Dienst für den Herrn von ihnen fordert [...]”⁴³ „Die Krankenpflege hier im Hause liegt wohl sehr im Argen u. die Schwestern verstehen nicht den einfachsten Umschläge [sic] zu machen, die Homaopathische Behandlung verlangt eben keine Kenntnisse [...]”⁴⁴. „Sie können sich nicht denken, meine liebe Schwester Bertha, mit welchen Schwierigkeiten man hier in Ungarn zu kämpfen hat, denn es geht ein solcher Zug von Disziplinlosigkeit und Zuchtlosigkeit durchs ganze Volk dass man es wahrlich oft nicht begreift dass der Staat nicht in sich zusammenbricht, und aus diesen Schichten rekrutieren sich unsere jungen Schwestern [...]”⁴⁵. „Wie glücklich wäre ich könnte ich eine der lieben Kaiserswerther Schwestern hier haben denn auf d. alten Diakonissen kann ich mich so wenig verlassen da sie selbst keine Pünktlichkeit u. keinen Gehorsam kennen.”⁴⁶

Bár a kaiserswerthiek is, a budapestiek is, a Bethesda új főorvosa is meg voltak győződve, hogy ha egyáltalán valaki, akkor ez az okos, vallásos, nagyon keményen dolgozó nő tudja megváltoztatni az állapotokat, mégsem sikerült neki. Az év végén érkező új kórházi lelkész, az előbbieken a kölni kórházat vezető Rotscheid, néhány hét után szintén már csak a nővérek mielőbbi elbocsátását és a kórháznak, mint diakonisszaháznak a beszüntetését tartotta lehetségesnek.⁴⁷ A nővérek obstrukciója az új viszonyok ellen s az ezeket létrehozó új kaiserswerthi vezető nővér ellen a nyelvi helyzetet is kihasználta. Az ott dolgozók magyarul

⁴³ Agnes von Ullgren aus Budapest an Schwester Bertha Kuhr in Kaiserswerth, 3. Aug. 1903, 4–5., hasonlón 3. Sept. 1903, 2–4. stb.

⁴⁴ Agnes von Ullgren aus Budapest an Schwester Bertha Kuhr in Kaiserswerth, 3. Sept. 1903, 12–13.

⁴⁵ Agnes von Ullgren aus Budapest an Schwester Bertha Kuhr in Kaiserswerth, 14. November 1903, 6–7.

⁴⁶ Agnes von Ullgren aus Budapest an Schwester Bertha Kuhr in Kaiserswerth, 3. Sept. 1903, 15–16.

⁴⁷ „Fast möchte ich geneigt sein, die Zustände, die ich im hiesigen Diakonissenhause vorfinde, heillos zu nennen, wüßte ich nicht, das es auch für diese verrotteten Verhältnisse noch ein Heilmittel gibt; nämlich die Liebe, die alles hofft.”, kezdte az első levelét Budapestről. „Aber Wandel vermag auch sie nicht zu schaffen, solange die augenblicklichen Verhältnisse dieselben unleidlichen bleiben. Nur Eines vermag zu helfen; darüber sind alle sich klar, die für unser Haus sich interessieren u. im Vorstand sind: die älteren Schwestern müssen entlassen u. neue gewonnen werden. So etwas von Widerspenstigkeit, Faulheit u. Ordnungslosigkeit, wie man sie hier unter den Schwestern findet, habe ich noch nicht angetroffen. Beispiele in großer Menge ließen sich aufzählen.” (Pastor Rotscheid aus Budapest an Pastor Zöllner in Kaiserswerth, 12. Dez. 1903, 1, 1–2.).

(is) beszéltek, és vele szemben már csak ezt a nyelvet kezdték használni.⁴⁸ Agnes von Ullgren magyarul is igyekezett tanulni sokféle teendője mellett, főleg megbízható munkatársak nélkül erre viszont nem maradt elég ideje.⁴⁹ A kemény fegyelem és serény munka miatt felbőszült régi nővérek a presbitérium erre fogékony tagjaihoz is panasszal fordultak. Több nővér, valamint egy diplomával nem is rendelkező orvos elbocsátása után az utóbbi és egy nővér a sajtót is felhasználta, hogy Ullgren és a közben Budapestre érkezett Rothscheid visszaéléseiről és germanizációs szándékairól a nagynyilvánosság előtt panaszkodjanak.⁵⁰ Ezen a ponton Rothscheid is már kizárólag az intézmény bezárását tudta javasolni, s ezt most már sürgette is.⁵¹ Az érintettek szerint a germanizáció vádja teljesen ellehetetlenítette az intézményt. Egy utolsó lökést az adott, hogy a német főkonzul is jelezte, hogy egy német nyelvű diakonisszaház Magyarországon ma már képtelenség.⁵² A magyar református anyagyülekezet hasonlóan vélekedett.⁵³ A diakonisszaház bezárása 1904-ben megtörtént, a kórház további működtetése így viszont lehetetlennek bizonyult. Ebben a helyzetben fogadta el újból Richárd Biberauer a vezetést, aki közben egy magyar diakonisszaegyletet, a Filadelfiát alapította. Kezdetben csak működtette, majd meg is vette a kórházat.⁵⁴

Mit mond mindez a generációk viszonyáról, illetve hogyan értelmezhető az eset? Nyilván sem a személyes viszonyukban, sem gondolkodásukban nem figyelhető meg nemzedéki ellentét apa és fia között – maradt a szellem, csak a nyelv változott. A fiú az apa egyik vállalkozását vitte tovább. Nem a gyülekezetet – amely tovább élt, mint egyre kisebb német sziget egy egyre növekvő és egyre inkább magyar nyelvű nagyvárosban –, hanem a kórházat, most már professzionális módon. Ezt illetően talán még fokozottabb formában valósította meg apja elképzeléseit. Az alapításkori szellem tovább élt Richárd Biberauer idején, már a korviszonyokhoz alkalmazkodó formában. A nyelvváltás a viszonyok következménye volt, s ebben Richárd is kora gyermekének bizonyult. Emellett külső kényszerek is hatottak, mint ahogy ezt a közvélemény és a politika állásfoglalása is mutatta.

⁴⁸ Agnes von Ullgren aus Budapest an Schwester Bertha Kuhr in Kaiserswerth, 3. Aug. 1903, 15.; uő., 3. Sept. 1903, 2. Pastor Rothscheid aus Budapest an Pastor Zöllner in Kaiserswerth, 12. Dez. 1903, 2.; l. tovább Géra: A Bethesda..., 693; Géra: Református karitatív intézmények, 113–114.

⁴⁹ Agnes von Ullgren ... 3. Sept. 1903, 15.

⁵⁰ Agnes von Ullgren ... 5. Sept. 1903, 4–5.; Dr. Weiss aus Budapest an Pastor Zöllner in Kaiserswerth, 15. November 1903, 3. Pastor W. Rothscheidt in Budapest an Pastor Zöllner in Kaiserswerth, 5. Jan. 1904 (a), 1.; uő., 5. Jan. 1904 (b) (= spätere Briefkarte vom selben Tag), 1.; Géra: A Bethesda ..., 953–54; a Református Egyház Zsinati Levéltárában levő anyagok, kül. az érintettek által gyűjtött újságkivágások alapján is.

⁵¹ W. Rothscheid, 5. Jan. 1903 (a) und (b).

⁵² W. Rothscheid, 5. Jan. 1903 (b).

⁵³ Uo. Az erre vonatkozó presbitériumi jegyzőkönyveket még nem állt módomban feldolgozni.

⁵⁴ Géra: A Bethesda ..., 955–959.; továbbá l. az évi beszámolókat.

Hogyan volt lehetséges az „intergenerációs mű” kontinuitása, és hogyan látta apa és fia a fejlődést? Az eddig feldolgozott források egyetértésről és együttműködésről tanúskodnak. A kiindulópont mindkettejüknél az egyéni – azaz a szerintük minden embernél szükséges – vallásos élet. Az új helyzetben a „projekt”, a diakonisszaháznak mint vallásos intézménynek a továbbvitele csak úgy lehetséges, hogy tudomásul veszik a közben kialakult nyelvi helyzetet. Az apa egyik 1902-ben, tehát Richárd első próbálkozása elején Kaiserswerthbe küldött levelének koncepciója is ezt mutatja: számára kézenfekvő volt, hogy az új testvérek képzése érdekében ezeket már magyarul kellett tanítani, magyarul is tudni kellett a kórházban – emellett kell majd németül tanulniuk. Itt tehát az ügy és az érte való buzgalom egy olyan magatartást teremtett, amely a nyelvhasználatot hajlandó volt háttérbe helyezni, illetve eltérő nyelvhasználatot is képes volt elfogadni az ügy érdekében, Eötvös Józsefnek a nyelvkérdésben tanúsított magatartásához hasonlóan, csak hogy itt nem a polgárosodásról, hanem a vallásról (illetve annak helyes felfogásáról) volt szó. Ami a nemzedékváltás következtében eltűnt, az a „civil” szakma és vallásos élet integrációja – helyébe egy hivatásos vallásgyakorlat lépett lelkészi hivatal formájában. Ez a megjegyzés azonban relatív, mert minden új eszmei irányzat megteremti a maga szakmai megoldásait.

Érdekesebbnek, problematikusabbnak inkább az a tény bizonyult, hogy a kaiserswerthi központból ellenőrzött diakonisszaház modellje Magyarországon nem működött, illetve később – a nyelvi konfliktus miatt is – végül kudarcot vallott. Ezért részben a helyben praktizált vezetési gyakorlat hibáztható. Csakhogy a német anyaház ellenőrzése és a norma biztosításának hagyományos módja sem vált be: a vezető nővér szerepe és a nővérek Kaiserswerth-tel folytatott levelezése. Mind a kettő megtörtént⁵⁵, de nem segített azon, hogy közben mentalitásváltozásra került sor. Az utóbbiban a Magyarországról származó jövevények, kezdetben németek, majd magyarok, fontos szerepet játszottak, akik a helyszínen kaptak kiképzést. A kaiserswerthi norma szerint lusták, fegyelmezetlenek voltak, hiányzott belőlük az alázat, és vonakodtak az alantas munkától. Ez persze nem felelt meg a Fliedner-féle életmodellnek, amelynek jellegzetes munkaethosától talán még a hatvanas években Pestre került vezető nővér is egyre jobban eltávolodott. Azt, hogy miképp, még tisztázni kell. De ez már egy másik történet. Alátámasztja azonban azt a feltételezésünket, hogy Richárd még az apja teremtette német és eredetileg felvilágosult szellemű gyülekezetben is az egyéni meggyőződés vezérelte vallásosságot nem támogató többséggel állt szemben – akárcsak apja az 1859-es árvaházi konfliktusban a két pesti egyház ellenében.

⁵⁵ L. pl. a Kaiserwerthben (FKK, Bestand: Deutsches Kranken- und Diakonissenhaus zu Budapest 1864–1904. Akten und Berichte) őrzött levelek a Budapesten szolgáló nővérektől (Schwesternbriefe).

Sprachwechsel und die selektive Fortsetzung eines Familienprojekts

Theodor und Richard Biberauer liefern in mehrerer Hinsicht einen interessanten Fall für die Untersuchung von Fragen des Generationswechsels. Er verband sich hier mit einem Sprachwechsel innerhalb eines Familienprojekts, in einer Institution, in deren Entstehung die Sprachlichkeit eine besondere Rolle gespielt hatte. Gefragt wird, inwieweit dieser Wechsel einen Bruch bedeutete. Warum trat er in einer Familie ein, die um die Jahrhundertmitte, gerade auch durch den Sprachunterschied motiviert, an der Gründung mehrerer deutschsprachiger Einrichtungen mitgewirkt hatte, und was bedeutete er für die Beteiligten? Da das „Familienunternehmen“ religiösen Charakter hatte und mit einer spezifischen Gemeinschaft verbunden war, die mit ihrer strengen Frömmigkeit auch innerhalb der zeitgenössischen ungarischen Reformierten eine Sondergruppe darstellte, liefert der Fall zugleich auch Einsichten in die Geschichte und die grundlegenden Einstellungen dieses Milieus.

Im Ergebnis lässt sich weder im persönlichen Verhältnis von Vater und Sohn noch im Denken beider Generationen ein Bruch beobachten – der Geist blieb, nur die Sprache änderte sich. Der Sohn führte eines der Projekte des Vaters weiter, nunmehr in professionalisierter Form. Der Geist der Gründungszeit lebte in einer an die Zeitumstände angepassten Form weiter. Der Sprachwechsel war eine Reaktion auf eine gewandelte sprachliche Situation der Stadt, zugleich stellte er unter dem Druck von öffentlicher Meinung und Politik auch die einzig mögliche formale Lösung dar. In der Entwicklung dieser Lösung stimmten Vater und Sohn überein. Den Ausgangspunkt bildete bei beiden das individuelle – d.h. das ihres Erachtens bei jedem Einzelnen erforderliche – religiöse Leben. Die „Sache“ und der Eifer dafür schufen hier also eine Haltung, aus der heraus es möglich war, im Interesse der Sache einen anderen Sprachgebrauch zu akzeptieren oder doch als sekundär zu behandeln. Was in der Abfolge der Generationen verschwand, war die Intergration von „zivilem“ Beruf und Religionsausübung. An ihre Stelle trat eine professionelle Beschäftigung mit der Religion in Gestalt des Pfarrersberufs.

Schlüsselwörter: Sprachwechsel, Familienprojekts, Theodor und Richard Biberauer, Diakonissenwesen